

TÉRKÉPEK KÖLTÉSZETE

A jó térkép többet mond ezer szónál – tartja a geográfusmondás. Ez így is van, de azért a szó sem hiányozhat a térképről. A térkép iránti elvárásaink között legfőbb szempont az, hogy pontos információkat közöljön a valóság egy-egy darabjáról. Az sem lényegtelen, hogy könnyű-e kezelni, jól olvasható-e. Ha a rajta előforduló földrajzi nevek színesek, ötletesek, rendhagyóak, figyelemfelkeltőek, netán egyéniek, az már ráadás; olyan többlet, amely arra készítheti a csupán tájékozódni kívánót, hogy hosszasan elbogarássza, el is felejtve közben, hogy eredetileg mit is keresett. A helynevek iránt érdeklődő különösen gyakran kalandozik el egy-egy régi mappa megsárgult, töredezett lapjain.

Így járhat az is, akinek az alábbi kéziratos térkép kerül a kezébe. A térkép adatait tartalmazó kis táblácskán a következő információkat olvashatjuk (mai helyesírással átirva): „Pótharasztjai pusztá felső részének mappája, melyet részint T[ekintetes] Balla Antal úr Mappájáról levett; részint a maga méréséből készített 1828-dik esztendőben. Bakos József m. k. Hites Földmérő.” Alatt bolhabetűkkel: „Az újabb nevezetek beiktatásával lemásolta Boros Sándor.” Volt tehát egy alaptérkép – Balla Antal munkája -, ezt kiegészítette Bakos József, majd további nevek kerültek rá Boros Sándor keze nyomán. Ez utóbbi kiegészítés időpontját nem ismerjük. Egy másik információs részletből az is kiderül, hogy ez a 3659 holdnyi terület Sz[abados] Nagykőrös várossa majorsága az erdővel és homokokkal együtt, melyből Ns. [nagyságos] Balla Károly úrnak adatott 1200 holdnyi homokterület. A ránk maradt levéltári iratokból tudjuk, hogy 32 évre kapott bérleményt kötelessége a bérlőnek erdősíteni, és ahol erre lehetőség van, szőlővel beültetni, így kötve meg a futóhomokot. Balla Károly kiválóan teljesítette feladatát, sőt: valóságos mintagazdaságot teremtett a sívó homokon. Mikszáth Kálmán egyik novellájában (Kemény Gábor elődje) örökíti meg ennek a nem mindennapi embernek az alakját.

Anélkül, hogy a családi genealógiába túlságosan belefeledkeznénk, röviden tekintsük át a Balla család néhány kiválóságának rövid történetét. A nagykőrösi hírességek egyike a krónikaíró ós: a nemességszerző **Balla Gergely**, aki Nagykőrös város főjegyzője, majd főbírája több éven át. Jurátus végzettségű, nagy kulturális étvágyú ember volt, ezt bizonyítja 2000 kötetes könyvtára és baráti köre egyaránt, akik között ilyen neveket találunk: Losonczy István, a Hármas kistükör szerzője, Helmeczi István Duna melléki püspök, akinek nevét Kazinczy és Berzsényi is ódában örökítette meg. Felesége a tekintélyes nemesi családból származó Dabasi Halász Zsuzsanna (Vak Bottyán dédunokája) volt. Házasságuk gyümölcse 7 gyermek: Antal, Zsigmond, Gergely, László, Krisztina, Klára és Zsuzsanna.

Nagykőrösi krónika c. munkájában emléket állít azonos nevű édesapjának is, aki lovaskatonaként hősiiesen védte a várost az 1708-as rác betörés alkalmával. (A *Ráctemetés* helynév őrzi ennek az eseménynek az emlékét.) A gógányi homokban a lova megbottlott, s maga alá temette lovasát, akit aztán a rácok csaknem halálra kaszaboltak. A sok sebből vérző embert már a varjak is meglepték (a kőrösi határrész *Varjas* elnevezése árulkodik erről). Halálos sebeiből csodálatos módon felépült, de rokkant maradt élete végéig. Azonos nevű fia taníttatására igen nagy gondot fordított, a város is támogatta ebben, a fiú így emelkedhetett előbb a honoráciorok, a hivatali-nemesek sorába, majd Mária Teréziától a valódi, címeres nemességet is megszerezte, igaz, nem csekély anyagi áldozat vállalásával.

Balla Antal, a krónikaíró egyik gyermeke Pest megye mérnöke és táblabírája lett. Már diákkorában megmutatkozott sokoldalú tehetsége: a bölcseleti tanulmányok mellett a mérnöki stúdiumokat is sikerrel elvégezte, kiváló geodéta, kartográfus és vízépítő mérnök lett. Széchenyit megelőzve vetette fel a Pestet és Budát összekötendő köhíd szükségességét, de a Tiszát és a Dunát Pest és Szolnok között összekötő csatorna megépítésének gondolata is foglalkoztatta. 1815-ben halt meg. Térképünk tehát az ő mappáján alapszik, feltehetőleg korrekt adatok alapján.

Az ő unokaöccse – tehát a krónikaíró Balla Gergely egyik unokája –, **Balla Károly** nemcsak folytatta a családi hagyományokat, hanem tovább is lépett. A jogi egyetem elvégzése után hivatalnokoskodott, majd harminc éven keresztül (1818–1848) megyei várkapitány volt. Jelentékeny részt vállalt a Nemzeti Színház építésében, (ezt Vas Gereben Egy alispán című művében meg is örökölte). Az 1838-as pesti jeges árvíz idején kitűnt hősiességével, a mentés közben alaposan meg is fázott. Ő tehát 1827-ben 32 évre bérbe vette a pótharaszti puszta egy homokos, buckás részét. Munkája sikeréről árulkodik a mai térképen lévő üde zöld folt, amely a körülötte elterülő sárga homokból oázisként bukkan elő. Majorságát, melyet *Balla bánja* néven találunk az 1828-as mappán, a vasadi határ és a Nagykőrösről Pestre vezető út között építtette, telepítette. Itt élt, mint valami Tusculanumban, s a szőlő- és erdőtelepítő tevékenységét olyan sikerrel folytatta, hogy a város a 32 év leteltével meghosszabbította a szerződést. Telepítő munkája mellett komoly mezőgazdasági, jogi és közgazdasági tanulmányok, szakmunkák írására is nagy gondot fordított. Csillagászati, meteorológiai megfigyelései, időjósításai révén egyre nagyobb tekintélyt szerzett magának nem csak szűk környezetében, hanem országosan is. De – mint ahogyan ezt már megszoktuk a Balla család esetében – a reáliák mellett az irodalom berkeiben is szívesen kalandozott Károly is. Az szinte természetes, hogy gazdasági lapot szerkesztett Kémlő címen, de Zsebtükör című verseskönete, valamint művész vendégei: Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály (aki Vadász Miklós álnéven nála talált menedéket a szabadságharc bukása után), a Nagykőrösön tanító Arany János és tudós tanár társai: Szász Károly, Salamon Ferenc egyaránt tanúsíthatják, hogy a Múzsákkal sem volt rossz viszonyban. Még meteorológiai szakmunkájának is ilyen költői címet adott: A cosmos apotheosisa. Irodalmi munkássága elismerésül a magas Akadémia 1839-ben levelező tagjává választotta.

Nem csodálkozhatunk tehát a majorságot körülvevő homokbuckák szokatlan elnevezéseiben sem. A bérlemény *Balla bánja* elnevezése valószínűleg a nagykőrösi *bánom*-ok – *Bántósi bánom*, *Pálfái bánom*, *Pöcöki bánom* – mintájára népetimológiásan alakult, hozzáidomulva a tulajdonnévi előtaghoz; nyelvtani formájában „értelmesült”, később *Ballabán*-ra egyszerűsödött. (A nagykőrösi *bánom*-okról bővebben l. Erdélyi 1999: 157.) Az egyes buckák kissé eufemisztikusan vallanak a futóhomokkal vívott küzdelemről: *Vakmerő*, *Szárnyaló*, *Megálj* (sic!), *Szemrontó*, *Kárdomb*, *Nemenj* (sic!), *Illants*, *Reppe-nő*, *Sippedő*, *Vitorlás*, *Kapitány Halma*, *Kálmán Dombja*, *Széllapda*. A *Mozgó Telek* halmjai között van *Kalocsa Bajossa*, *Sebestyén Vakítója*, *Antal Mére*. *Balla Bérczei* közelében *Susánna Ligetje*, *Thenke Tére*, *Ambrus Halma*, *Sütő Berke*, *Beretvás Vendége*, *Kálmándy Futója*, *Szűcs Halma*, *Molnár Halma*, *Károly Halma*, *Bakos Utazója*, kissé távolabb a *Jó Tösse*, *Simon Váró* fedezhető fel. A megszokott, semleges elnevezésekkel szembeállítva: *Bögöly járás*, *Zsíros kútja*, *Forrás* még szembetűnőbb az előbbieik hangulata, ötletessége, személyessége.

Mi a stflushatásuk titka? Elsősorban a megszemélyesítések, amelyek szinte familiáris kapcsolatról árulkodnak egy-egy homokbuckával: igei metaforák (egy-egy második személyű igealakok): *Megálj, Nemenj, Illants*; melléknévi igenévi metaforák: *Vakmerő, Szárnyaló, Reppenő, Szemrontó, Sebestyén Vakítója*. Főnévi metaforák: *Vitorlás, Széllapda*. A *Sippedő* népies formájával tűnik ki. A semleges hatású *Mozgó telek* ilyen szövegkörnyezetben szintén hangulattal telítődik. Másrészt valódi családi kapcsolatokra utal a Balla család egy-egy tagjának keresztnevét őrző előtag: *Antal Mére, Susánna Ligetje, Károly Halma*. A *Balla Bérczei* a családi nevet őrzi, de nem ez lehetett a fő funkciója, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a *Ballabán* a Balla családé, összes halmával, „bércével”, ligetével. Esztétikai többletet ad az, hogy alliterál, de a *Bérczei* túlzásával, költőiségével is kitűnik a többi buckanév közül. Elég szép számban találunk birtokos szerkezetben olyan névalakulatokat, amelyek előtagja egy-egy szomszéd tulajdonos neve: *Kalocsa Bajossa, Sebestyén Vakítója, Beretvás Vendége, Szűcs Halma, Molnár Halma, Bakos Utazója, Simon Váró*. Ezek az elnevezések utótagjuk miatt szokatlanok. A geminációt őrző *Bajossa* sűrítve mondja el: *Kalocsa* nevű tulajdonosának meggyűlt vele a baja. Csak sejteni lehet, hogy a szomszéd bérlő, Beretvás úr sem örülhetett, amikor egy homokbucka – minden előzetes bejelentés nélkül – vendégségben jelent meg nála: *Beretvás Vendége*. A *Bakos Utazója* köznévi utótag is a futóhomok egy buckáját személyesíti meg. A *Simon Váró* meg jelöletlen tárgyas?/határozós? szerkezete révén különleges. Az *Antal Mére* és *Thenke Tére* szintén rendhagyók: az első arra vonatkozhat, hogy Antal mérése, vagyis Balla Antal, a földmérő mérte ki, a második pedig szépen alliterálva jelzi, hogy a terület tulajdonosa Thenke névre hallgatott. Szokatlan a *Jó Tösse* alak is, amelyből a szintén geminációt mutató utótag a *tölgyese* tájnyelvi rövidülése (akárcsak a nagykörösi határ másik részén lévő *Bántósi bánom*-ban, vagy a városhoz közeli településen megtalálható *Tőserdő* nevében is). A köznévi utótagok gyakorlatilag minden esetben a *bucka* szó helyett állnak, de mennyivel kifejezőbbek, hangulatosabbak így: *bajossa, utazója, vakítója, futója*. Ritkán szinonimát is találunk: *halma, bérczei, dombja*. Ezekon kívül szerepel még a *ligetje, tösse, berke, telek, váró*.

Hogy Balla Károly a neveknek – így a sajátjának is – különös fontosságot tulajdonított, végrendeletének egyik fejezete is igazolja. „Halálom nem kell senkinek jelentgetni ... Barátaim nem akarom ide fárasztani, s ha van ellenségem, annak örömet szerezni nincs szándékom ... Nem kell semmi czim, elég czim a nevem maga magának. – Idővel ha munkámból pénz lesz, síromra egy ... fehér, márvány oszlopot óhajtanék emeltetni.” 2003. május 16-án lesz 130 esztendeje annak, hogy 81 éves gazdája végső búcsút vett földi lakóhelyétől, a *Ballabán*-tól. Bár, ha jobban meggondoljuk, még akkor sem, hiszen a major melletti dombon temették el. Nagykörös város 1882-ben emlékoszlopot állított sírjára, ezzel a felirattal: „Balla Károlynak Nagy Körös város közönsége. Básti Balla Károly Pest vármegye udvari kapitánya, csillagász, költő. A M. Tud. Akadémia tagja, Pótharaszti bérlő. Szül.: 1792. ápr. 2. Nagykörösön, megh.: 1873. máj. 16. Pótharaszti pusztán.”

Vajon ezekből a hangulatos nevekből mennyi őrződött meg? Hogy közszájon van-e még ezeknek nyoma, nem tudom. Talán a Pest megyei helynévanyag kéziratban heverő adatai beszélhetnének erről. Ám azok évek óta hallgatnak.

Hivatkozott irodalom:

- ÁDÁM GERZSON 1904. *Nagykőrösi Athenas*. Nagykörös.
- DR. BÁBA JÓZSEF 1989. *Adatok Nyáregyháza, Csév, Pótharaszttörténetéhez*. Nyáregyháza Község Képviselő-testületének kiadványa.
- ERDÉLYI ERZSÉBET 1999. Népetimológiai magyarázatok a nagykőrösi földrajzi nevekben. *Névtani Értesítő* 21: 155–9.
- NOVÁK LÁSZLÓ. Balla Károly (1792–1873). In: *Studia Comitatus* 2. Szerk. IKVAI NÁNDOR. 345–50.
- NYIRKOS ISTVÁN 1970. Térképein névtani tanulságairól. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. 89–93.

ERDÉLYI ERZSÉBET

A ZALA VÍZGYŰJTŐJÉNEK RÉGI FOLYÓVÍZNEVEI

1. A zalai tájról, amelyhez Ördög Ferenc nevét munkái (helynévgyűjteménye, személynév-feldolgozásai) kötik, s amelynek ünnepeltünk épp ezért minden apró részletét jól ismeri, magamnak jószerével csupán a forrásokból vannak ismereteim. Születésnapja alkalmából ezért a számára oly kedves zalai helynevek egy csoportjának, a Zala vízgyűjtőjéhez tartozó folyóvízneveknek a névrendszertani elemzésével kívánok tisztelegni Ördög Ferenc tanár úr előtt.

A feldolgozás alapjául a Zala megye régebbi és újabb kori névanyagát bemutató helynévgyűjtemények adatai szolgáltak. Elsődleges forrásként PAIS LÁSZLÓ írását (A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Bp., 1942) használtam fel, amely — amint ezt a címe is jelzi — főképpen történeti adatokat tartalmaz. A történeti neveket azonban összevettem a megfelelő megyei névtárak (Zala megye földrajzi nevei, Vas megye földrajzi nevei) mai adataival is, ami elsősorban a történeti víznevek későbbi továbbélését tekintve bizonyult tanulságosnak.

Írásom kapcsolódik KÁLMÁN BÉLA egyik tanulmányához is, amelyben a szerző a helynévkutatás és a szóföldrajz lehetséges kapcsolatait boncolgatta (NytudÉrt. 58: 344–50). KÁLMÁN BÉLA történeti anyagon általában kísérelte meg bemutatni a vízrajzi köznevek területi megoszlását, majd gondolatait egy konkrét területnek, Zala megyének a helyneveiben előforduló vízrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatával zárta. Az aktualitást ehhez akkor a kötet közelmúltbeli megjelenése szolgáltatta.

2. Gyakran olvashatjuk a szakirodalomban, hogy a víznevek hosszú életűek. Ez persze elsősorban a nagyobb folyók neveire jellemző: a Kárpát-medence nagyobb folyóinak nevei a honfoglalás előtti elnevezésekkel mutatnak kontinuitást. A kisebb vizek megnevezései mulékonyabbak, változékonyabbak. Mennyire igazolják ezt az általános megállapítást a Zala vízgyűjtőjének helynevei?

A PAIS LÁSZLÓ dolgozata alapján összeállított víznévi állomány mintegy 400 folyóvíznévi említést tartalmaz. Természetesen akad az elnevezések között olyan is, amely több település leírásában is előfordul, azaz több adattal van képviseltetve az adatállományban: *Zala, Válicka, Sár, Pölöske*. Sajátos a helyzetük az igen nagyszámú *Patak* megjelöléseknek: az adatok között helynévi és közszoói említések egyaránt lehetnek, ezek elkülönítése azonban a források alapján többnyire nem lehetséges. A többrendbeli elő-